

TÜRKİYE’DE AZGELİŞMİŞ BÖLGELERİN KALKINDIRILMASINDA BÖLGESEL KALKINMA AJANSLARI VE TRB1 BÖLGESİ

Ali Yılmaz GÜNDÜZ^(*)

Özet: Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Çalışmaları, Cumhuriyetin kuruluşundan beri süregelmektedir. Bölgesel Kalkınma Ajanslarının (BKA) kurulması fikri de 1930’lu yıllara rastlamaktadır. BKA’ların kuruluş amacı, kamu kesimi, özel kesim ve STK arasındaki iş birliğini geliştirmek, kaynakların yerinde ve etkin kullanımını sağlamaktır. Aynı zamanda yerel potansiyeli harekete geçirmek suretiyle ulusal kalkınma plân ve programlarında öngörülen ilke ve politikalarla uyumlu olarak bölgesel gelişmeyi hızlandırmak ve böylece bölge içi gelişmişlik farkını azaltmaktır. Küreselleşen dünyada ve yeni ekonomik düzende firmalar değişen teknoloji ve rekabet koşullarında sürekli olarak değişmek ve koşullara uyum sağlamak zorunda kalmaktadır. Bu durum zorunlu bir değişim ve gelişim anlamına gelmektedir. Çalışmamızda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin sosyo-ekonomik kalkınması incelenirken iki başlık üzerinde durulacaktır. Birincisi, bölgeye ait sosyo-ekonomik analizlerin yapılması, ikincisi ise sektörlerin analizlerinin yapılmasıdır. Sektörel analizler; tarım, sanayi, inşaat, ticaret ve hizmet sektörleri başlıkları altında incelenecek ve bu sektörlerin kalkındırılmasında Kalkınma Ajanslarının önemi vurgulanacaktır.

Anahtar Kavramlar: Azgelişmiş Bölgeler, Bölgesel Kalkınma Ajansları, Fırat Kalkınma Ajansı.

REGIONAL DEVELOPMENT AGENCIES IN IMPROVEMENT OF UNDERDEVELOPED REGIONS IN TURKEY AND TRB1 REGION

Abstract: In Turkey regional development studies have been going on since the founding of the republic. The idea of establishing the regional development agencies (RDA) coincide with the 1930s. The purposes of establishment of the RDAs are, developing the cooperation of public sector, private sector and NGOs, ensuring on-site and the efficient use of resources, accelerating regional development, ensuring the sustainability of regional development, reducing development disparities within the region. In globalized world and in new economic regulation, in changing technology and competition conditions, firms must constantly change and adopt to the conditions. This means a necessary change and development.

In this study, as investigating Eastern and Southeastern Anatolian regions’s socio-economical development, two topic will be elaborated. First, making analysis of regions socio-economy and the second developing analysis of sectors. Sectoral analysis will be examined under agricultura, industry, construction, trade and labor services subtopics, and we will emphasis importance of Development Agencies at development of those sectors.

Key Words: Underdeveloped Regions, Regional Development Agencies, Fırat Development Agency.

---

^(*)Prof. Dr. İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

I. Giriş

Türkiye’de az gelişmiş bölgelerin kalkındırılması konusu, ülkenin hayati öneme sahip en ciddi toplumsal sorunlarından birini oluşturmaktadır. Bu sorunların çözümünde bilimsel araştırmalara kaynakların daha dikkatli bir şekilde tahsis edilmesine ihtiyaç vardır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin sahip olduğu zor tabiat şartları, bölgenin büyük pazar merkezlerine uzak olması, devletin bazı ihmalleri ve bölgede yaşanan terör olayları, sonuçta bu bölgelerin Türkiye ortalamasına göre geride kalmasına yol açmıştır. Doğu Anadolu illeri sürekli olarak göç verirken, Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki Diyarbakır ve Gaziantep gibi büyük şehirler sürekli göç almış, bunun sonucunda da bu şehirlerde sağlıklı ve sürdürülemez bir yapı ortaya çıkmıştır. Özellikle, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde giderek artan işsizlik ve yoksulluk gibi önemli sorunlar bu bölgede ekonomik kalkınma tedbirlerinin bir an önce hayata geçirilmesini zorunlu hale getirmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin sosyo-ekonomik kalkınması incelenirken iki başlık üzerinde durulacaktır. Birincisi bölgeye ait sosyo-ekonomik analizlerin yapılması, ikincisi ise sektörlerin analizlerinin yapılmasıdır. Sektörel analizler; tarım, sanayi, inşaat, ticaret ve hizmet sektörleri başlıkları altında incelenebilir.

Dünyada olduğu gibi, Türkiye’nin de zaman içerisinde tarım toplumundan sanayi toplumuna geçmesiyle, tarımsal üreticilerin gelirleri sürekli azalmış, iç ticaret hadleri devamlı olarak çiftçilerin aleyhine bir gelişme göstermiştir. Bunun sonucu olarak tarımsal üreticilerin büyük bir çoğunluğu buldukları yörelerini terk ederek sanayileşen şehirlerde yaşamayı tercih etmişlerdir. Ülke nüfusunun hızlı bir şekilde sanayinin bulunduğu alanlarda yoğunlaşması nedeniyle bölgesel dengesizlikler de buna bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu ülkeler bu sorunu gidermek için çeşitli politikalar uygulamaya koymuşlardır. Bu politikalardan birisi de son yıllarda yaygınlık kazanan Bölgesel Kalkınma Ajansı (BKA) modelidir (Ildırar, 2004: 110).

Dünyada farklı ülkelerde BKA’ların kuruluşları konusunda çeşitli nedenler bulunmaktadır. Mevcut ajanslar incelenecek olursa kuruluşlarındaki temel neden; bölgesel stratejileri uygulama, yerel girişimciliği destekleme, alt yapı hizmetlerinin sunulmasına yardımcı olma, özel sektörün geleceği için finansal garantiler ve çözümler arama şeklinde ifade edilmektedir (Kaya, 2007: 98).

Ayrıca BKA’lar az gelişmiş bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmesini sağlamak, yatırımları teşvik etmek amacıyla bölgesel politikaların oluşturulmasını sağlamak için kamu ve sivil toplum kuruluşlarıyla işbirliği yapma düşüncesiyle kurulan kuruluşlardır (Özen, 2005: 7; DPT, 2000: 193).

Bu çalışmanın amacı ve önemi az gelişmiş bölgeler olarak bilinen Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin sorunlarını ortaya koymak ve bu sorunlara yönelik çözümler sunmaktır. Bu nedenle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri ekonomik olarak incelenmekte, daha sonra da bu bölgelerin kalkınmasında Kalkınma Ajanlarının önemine değinilmektedir.

II. Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Çalışmaları

Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Çalışmaları, Cumhuriyet’in kuruluşundan beri süre gelmektedir. Atatürk, Doğu’yu Batı’nın düzeyine yükseltebilmek için 1930 sonrası dönemde I. ve II. Beşer Yıllık Sanayi Kalkınma Planlarının uygulanmasını hedeflemiştir. I. Beş Yıllık Sanayi Planı doğrultusunda yurdun her tarafına kamu yatırımları götürülmüş, ancak II. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte II. Sanayi Planı uygulanması gerçekleştirilmemiştir. Yine Atatürk yurdun kalkınmasının eğitimle olacağını vurgulamış ve 1937 yılında ülkeyi bir saç ayağı gibi düşünerek Ege-Marmara Bölgesi, İç Anadolu Bölgesi ve Doğu Anadolu Bölgesinde Üniversitelerin kurulmasını (özellikle doğuya kurulacak olan üniversitenin de Van ilinde olmasını) söylemiştir. Ancak Atatürk’ün ölümünden 45 yıl sonra Van ilinde Üniversite 1982 yılında kurulabilmiştir.

1960 yılına gelindiğinde planlı olarak kalkınma faaliyetleri DPT’nin kurulmasıyla kalkınma çalışmalarına devam edilmiş. 1963 yılı başlangıç olmak üzere beşer yıllık kalkınma planlarına geçilmiştir. Ancak her bir plan döneminde farklı uygulamalara, örneğin, kalkınmada öncelikli yörelerin belirlenmesi bu yörelere yönelik farklı teşvik tedbirlerinin uygulanması, organize sanayi bölgelerinin (OSB) kurulması, küçük sanayi siteleri, endüstri bölgeleri ve serbest bölge uygulamaları gibi uygulamalara yer verilmiştir.

Günümüzde bir başka kalkınma modeli de bölgesel kalkınma ajanslarının (BKA) kurulması fikridir. BKA’nın kurulması fikri 1930’lu yıllara rastlamaktadır. Avrupa Birliği’ne uyum sürecinin hız kazanmasıyla birlikte Türkiye’de istatistiki bölge birimleri Nomen Klatörü (NUTS) sistemi 2002 yılında kabul edilmiştir. Bu sınıflama sonucu temel alınarak üç ya da dört ili kapsayan 26 adet düzey iki bölge oluşturuldu. Böylece Türkiye’de 26 bölgesel kalkınma ajansı kurulması kararlaştırıldı (Turan, 2005: 155). Türkiye’de oluşturulan BKA’ların finansal kaynakları kamu kesimi tarafından sağlamaktadır. BKA’ların gelirleri genel bütçeden, il özel idarelerinden, belediyeden, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı’ndan ve AB tarafından alınan fon kaynaklarından oluşmuştur (Turan, 2005: 155).

Türkiye’de 1960 yılı sonrası merkezden planlanan ve uygulanan bölge kalkınma ile ilgili projeler ve uygulamalar istenilen başarıya ulaşamamıştır. Bunun nedenleri; planlama ve programlama kapasitesi ile birlikte kaynak tahsis mekanizmalarına sahip yerelde etkin bir kurumsal yapının kurulamamış ve yerel potansiyelin harekete geçirilememiş olmasıdır.

BKA’ların kuruluş kanununa göre: “Kamu kesimi ve özel kesim ve sivil toplum kuruluşları arasındaki işbirliğini geliştirmek, kaynakların yerinde etkin kullanımını sağlamak ve yerel potansiyeli harekete geçirmek suretiyle ulusal kalkınma plan ve programlarında öngörülen ilke ve politikalarla uyumlu olarak bölgesel gelişmeyi hızlandırmak, bölgelerarası ve bölge içi gelişmişlik farklarını azaltmak” üzere kurulmuşlardır.

Fransa Cumhurbaşkanı De Gaulle'ye göre ülkeyi düzenlemek Fransa'nın çehresini ve yapısını yeniden biçimlendirmektir. Ülke düzenlemenin iki önemli özelliği vardır; bunlardan birincisi geleceği öngörme ve geleceğin hazırlanması çabalarına dayanması, ikincisi de yapısal değişimi öngörmektir. Bu nedenle BKA'lar, ülkenin düzenlenmesinde kamu ve özel sektör arasında bir köprü işlevi görecektir(Turan, 2005: 155).

Ekonominin ve bölgesel kalkınmanın önemli aktörleri olarak KOBİ'ler kalkınma ajanlarının destek vereceği önemli bir yararlanıcı unsurlardır. KOBİ'ler hazırlayacakları projeler karşılığında doğrudan finansman desteği alacaktır.

Ajanslar, ayrıca yerel yönetimlerinin planlama çalışmalarına teknik destek sağlarken bölgenin kırsal ve yerel kalkınma ile ilgili kapasitenin geliştirilmesine katkıda bulunacaktır. Yönetim, üretim, tanıtım, pazarlama, teknoloji, finansman, örgütlenme ve işgücü eğitimi gibi konularda ilgili kuruluşlarla işbirliği sağlayarak küçük ve orta ölçekli işletmelerle işbirliği halinde uluslar arası düzeyde tanıtımını yapma görevleri yürütecektir. Bu anlamda özel sektör yatırımcılara ilgili mevzuattaki başvuru koşulları ve istenen belgeler doğrultusunda bilgi sağlayarak yol gösterip izin ve ruhsat işlemleri ile diğer koordinasyonu sağlayacaktır (CAN, 2009). Bu anlamda bölgesel kalkınma ajansları yerel potansiyeli harekete geçirecek ve yerel kalkınmanın sağlanmasında yol gösterecek, istihdam imkanlarını arttıracak ve önderlik yapacaktır.

III. Kalkınmanın Yeniden Örgütlenmesi Ve Kalkınma Ajansları

Günümüzde ulaşım ve haberleşme imkânlarındaki ortaya çıkan hızlı gelişme olgusu çerçevesinde yeni teknolojik değişim ve küçük ölçekli işletmeler yeni kurumsal tartışmaların odak noktası oldular. Bu yeni odakların neden bazı yörelerde ortaya çıktığı ise sermaye birikiminin ve yerel birimlerin uygulamaya koydukları çok farklı özellikler ile açıklanmıştır Bu bölgelerin bir bölümünü geleneksel becerilerin canlandırılması ile diğer bir bölümün ileri teknoloji sektörlerindeki gelişmeye dayalı olarak ortaya çıktıkları izlenmiş, geleneksel sektörlerin yeni bir bağlamda ele alınarak gelişmeye öncülük edebileceği görülmüştür(Eraydın, 2010: 36).

Yerellik kavramını da öne çıkaran bu yaklaşım yerel birimlerin ve bölgelerin gelişmesinde daha önce mekânsal kavramlardan söz edilmeyen pek çok faktörü gündeme getirmiştir. Bunlardan birisi de kalkınma ajansları kavramıdır(Eraydın, 2010: 36).

Yeni ekonomik düzende firmalar değişen teknoloji ve rekabet koşullarında sürekli olarak değişmek ve koşullara uyum sağlamak zorunda kalmaktadır. Bu durum zorunlu bir değişim ve gelişim anlamına gelmektedir.

Bölgesel Kalkınma Ajansları, kamu kesimi, özel kesim ve STK arasındaki işbirliğini geliştirmek, kaynakların yerinde ve etkin kullanımını sağlamak ve yerel potansiyeli harekete geçirmek suretiyle ulusal kalkınma plân

ve programlarında öngörülen ilke ve politikalarla uyumlu olarak bölgesel gelişmeyi hızlandırmak, sürdürülebilirliğini sağlamak ve bölge içi gelişmişlik farkını azaltmak amacıyla 5449 sayılı yasayla kurulmuştur. Amacı (www.dpt.gov.tr);

- Yerel yönetimlerin planlama çalışmalarına teknik destek sağlamak,
- Bölge plan ve programlarının uygulanmasını sağlayıcı faaliyet ve projelere destek olmak bu kapsamda desteklenen faaliyet ve projelerin uygulama sürecini izlemek değerlendirmek ve sonuçlarını DPT müsteşarlığına bildirmek,
- Bölge plan ve programlarına uygun olarak bölgenin kırsal kalkınma ile ilgili kapasitesinin geliştirilmesine katkıda bulunmak ve bu kapsamdaki projelere destek sağlamak,
- Bölgede kamu, özel ve STK tarafından yürütülen ve bölgede plan ve programları açısından önemli görülen diğer projeleri izlemek,
- Kamu, özel kesim ve STK arasındaki işbirliğini geliştirmek,
- Ajansa tahsis edilen kaynakları bölge plan ve programlarına uygun olarak bölge yararına kullanırmak,
- Bölgenin doğal, iktisadi ve beşeri kaynak ve imkânlarını tespit etmeye, ekonomik gelişmeyi hızlandırmaya ve rekabet gücünü artırmaya yönelik araştırma yapmak, yaptırmak başka kişi ve kuruluşların bu konuda yaptığı araştırmaları desteklemek,
- Bölgenin iş ve yatırım imkânlarının, ilgili kuruluşlarla işbirliği halinde ulusal ve uluslararası düzeyde tanıtımını yapmak ve yaptırmak,
- Bölge illerinde yatırımcıların kamu kurum ve kuruluşlarının görev ve yetki alanına giren izin ve ruhsat işlemleriyle diğer idari iş ve işlemlerini, ilgili mevzuatta belirtilen süre içinde sonuçlandırmak üzere tek elden takip ve koordine etmek,
- Yönetim, üretim, tanıtım ve pazarlama, teknoloji, finansman, örgütlenme ve işgücü eğitimi konularında ilgili kuruluşlarla iş birliğini sağlayarak KOBİ'lerle yeni girişimcileri desteklemek,
- Türkiye'nin katıldığı ikili ve çok taraflı uluslararası programlara ilişkin faaliyetlerin bölgede tanıtımını yapmak ve bu programlar kapsamında proje geliştirilmesine katkı sağlamak ve bilgi toplamaktır.

IV. TRB1¹ Bölgesine Yönelik Sosyo Ekonomik Analizler

A. Sosyal Altyapı Analizleri

Sosyal altyapı analizleri; nüfus hareketleri ve işsizlik başlıkları altında incelenecektir.

---

¹ TRB1 Bölgesi; Malatya, Elazığ, Tunceli ve Bingöl illerini içeren, Türkiye'deki 26 kalkınma ajanslarından biridir.

1. Nüfus Analizleri

Doğu Anadolu Bölgesi; ülke genelinde en az nüfusa sahip ve en düşük yoğunluklu bir bölgedir. Bölgede km² ye 42 kişi düşmektedir. DAB; 3.92'lik doğurganlık oranı ve 6.27'lik ortalama hanehalkı büyüklükleri gibi diğer demografik göstergeleri itibariyle, GAB'dan sonra en alt sırada olan bölgedir. Geniş çerçevede 16 ili kapsayan DAB uzun yıllardır göç vermektedir. TÜİK'in açıkladığı adrese dayalı nüfus kayıt sistemi verilerine göre bölge nüfusu 2000 yılı sayımına nispetle 2007 yılında 502 bin kişi azalmıştır (TÜİK, 2007).

Bölgede bulunan 12 ilin nüfusunda sürekli azalma yaşanırken sadece 4 ilde (Ağrı, Bingöl, Hakkâri, Van) artış olduğu belirlenmiştir. Yaşanan göçün en büyük sebepleri arasında ekonomik işsizlik ve sert kış şartları öne sürülmektedir. Oysaki göç veren şehirlerin fert başına gelirlerinde artış olması gerekirken o da yoktur. DAB'da yaklaşık göç oranı %20, şehirleşme oranı da %51.4 ve %53.9 oranında değişmektedir (TÜİK, 2007).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde nüfus daha çok Diyarbakır, Şanlıurfa ve Mardin illerinde toplanmıştır. Bölgede yaşayan nüfusun 0-14 yaş gurubundaki oranı % 47'dir. Böylesine genç ve dinamik bir nüfus yapısı, eğer iyi değerlendirilirse bölgenin kalkınmasını hızlandıracak büyük bir fırsat olarak ortaya çıkabilir. Bu genç ve dinamik nüfusu hızla üretime kazandırmak için istihdamı yoğun olan sektörlerle ağırlık vermek gerekmektedir. Bu çerçevede tarım, tekstil, inşaat, gıda, ulaştırma, turizm, hizmet ve küçük imalat sanayi gibi sektörlerle öncelik verilerek istihdamı artırma özelliğiyle bu sektörlerin teşvik edilmesi ve aynı zamanda bölgedeki mesleki eğitim kurumları da bu çerçevede yeniden örgütlenmelidir.

GAB'da 1990-2000 yılları arasında ortalama nüfus artış hızı binde 25 iken bu oran 2006 yılında binde 21.2 ye düşmüştür. Diyarbakır, Gaziantep ve Şanlıurfa bölge nüfusunun % 60'larını barındırmaktadır. 2000 yılı itibariyle Türkiye'de ortalama hanehalkı büyüklüğü 4.5 iken, Doğu Anadolu'da 6.1 ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde ise 6.5'tir (TÜİK, 2006, 14).

2. Göçler

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde göç ve göç analizi yönünden aşağıdaki özelliklerin etkili olduğu söylenebilir:

- Ekonomik yönden az gelişmiş olması,
- Kış mevsiminin sert geçmesi,
- Bölgedeki hızlı nüfus artışı,
- Yörede yaşanan terör olayları da söz konusu bölgeleri sürekli göç veren bölgeler konumuna sokmuştur.

DAB'dan göçler daha çok nitelikli iş gücünün ve sermayedarların batı illerine göç etmesi ve aynı zamanda kırsal kesimlerden niteliksiz iş gücünün ise şehirlere gelmesi şeklinde gerçekleşirken GAB'daki göçler ise çok yönlü ve çok taraflı olarak gerçekleşmektedir.

Gerek ekonomik ve gerekse yetişmiş insan gücü açısından en elverişli şehir Erzurum'dur. Şehrin üniversite şehri olması, tarihi ve turistik özelliği nedeniyle az da olsa çevre illerinden ve kırsal kesimden bir miktar göç almakta ve öte yandan aldığı göçten çok daha fazlasını Batı illerine göç veren bir konumda bulunmaktadır.

Ekonomik kalkınmanın itici gücü nüfustur. DAB'daki nüfus hareketlerini daha olumlu bir görüntüye çevirmek için aşağıdaki tedbirlerin alınması gerekir:

- Kırsal alanda şehir merkezlerine olan göçün önünün alınması bunun için de kırsal alanda yaşayan insanların sağlık, eğitim, çevre ve yaşam şartlarının iyileştirilmesi,
- Kırsal kesimde altyapı sorunlarının çözümlenmesi ve bu şehirlerdeki karmaşık, dağınık ve uygun olmayan yapılaşmanın kentsel dönüşüm projeleriyle iyileştirilmesi ve modern şehirlerin oluşumuyla insanların kendi illerini yaşanacak şehirler olarak görmelerinin sağlanması,
- Kırsal alanda yaşayan çiftçiler sübvansede edilerek yerlerinde kalmalarının sağlanması,
- Bölgedeki terör hadiselerinin ve köy kavgalarının sonlandırılması yönünde çabaların gösterilmesi,
- İnsanların buldukları bölgeye bağlılığını artıracak faaliyetlerin desteklenmesi,
- Bölgede kültürel, sanatsal ve bilimsel faaliyetlerin desteklenerek çok yönlü ve zengin yaşama ortamlarının oluşturulması,
- Bölgede işsiz gençlerin iş sahibi olabilmeleri için KOBİ'lerin desteklenmesi,
- Kırsal bölgede (TRB1 Bölgesi) kış ve yaz turizminin desteklenerek yeni iş sahalarının açılması gerekir.

1990'lı yıllar boyunca güvenlik güçlerinin terörle mücadele kapsamında geliştirdikleri yeni anlayış doğrultusunda, bölgedeki çok sayıda yerleşim yeri ve yaylalardaki geçici yerleşim alanları boşaltılmış ve çok sayıda insan yaşama yerlerini terke zorlanmıştır. Yaşanan bu iç göç dalgası, bölge insanların birçoğunda maddi ve manevi yıkımlara sebebiyet vermiştir. Zorunlu göç olgusunun yol açtığı tahribat bölgeyle sınırlı kalmamış bütün bir ülkeye yayılmıştır. Bu yapı ve gelişmelerin tersine çevrilmesi bölgede oluşturulan cazibe merkezi illerin desteklenmesini gerekli kılmıştır. Oluşturulan cazibe merkezi iller bu bölgede yaşayan insanların yaşama standartlarını yükselteceği gibi Batıya olan göçün bölgede tutulmasını da sağlayacaktır.

Bugüne kadar bölgede yaşayan bir milyonun üzerinde kişi, terör, işsizlik, yoksulluk gibi nedenlerle göçlere maruz kalmıştır. Bölge içinde ve bölge dışında şehirlerde nüfus artarken köylerde nüfus sürekli azalmıştır. Tablo:1'de görüldüğü gibi.

Tablo: 2006 Yılı İtibariyle Seçilmiş Bazı İllerin Kent ve Köy Nüfusundaki Değişmeler

Şehir	Kent nüfusu (Binde)	Köy nüfusu (Binde)
Bingöl	36	-21.1
Bitlis	42	-10
Elazığ	29	-8
Gaziantep	32	1
Van	53	14
Batman	45	-5
Diyarbakır	32	8
Adıyaman	42	-1

Kaynak: TÜİK, Nüfus Verileri, Bölgesel Göstergeler, 2006

Köyden şehre göç edenler çoğunlukla çok düşük ücret karşılığı marjinal alanlarda kayıt dışı veya mevsimlik işlerde çalışmakta; çocuklara da hane halkı geçimine katkıda bulunmak amacıyla şehirde kağıt, peçete, mendil, sakız gibi önemsiz şeyler sattırılmaktadır.

5233 sayılı “Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkında Kanun”un çıkarılmasıyla, zorunlu iç göçün doğurduğu maddi kayıpların kısmen giderilmesine yönelik olumlu bir adım atılmıştır. Bu adımın yanı sıra yaraların sarılması açısından şu tedbirlerin de alınması gereklidir.

- Terk etmek zorunda oldukları köylerine dönmek isteyenlere kimi yörelerde uygulanan engeller tamamen kaldırılmalı ve bunların üretim sürecine aktif katılımlarını sağlayıcı tedbirler alınmalıdır. (Küçük ve büyük baş hayvancılığın teşvik edilmesi gibi)
- Köylerin temel alt yapı hizmetleri sağlık ve eğitim ihtiyaçları karşılanmalıdır.
- Bölgede yoğun göç alan illere yönelik “pozitif ayrımcılık politikasına” uygun ekonomik ve sosyal politikalar geliştirilmelidir.
- Bölgede ve büyük şehirlerde suça karışmış çocuklar arasında önemli sayıda göç mağduru ailelerin çalışmayan 15 yaş üzeri büyük çocukları işe yerleştirilmelidir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri, Türkiye’nin diğer bölgeleriyle mukayese edildiğinde işsizlik oranının yüksek olduğu görülmektedir. Yurdun diğer illerine olan göçlerin bir nedeni de işsizlik olayıdır. DAB’da işsizlik oranı % 5.3 iken GAB’da ise % 15 civarındadır. Son nüfus sayımı verilerine göre DAB’daki 15’ ilde 12’ sinde nüfus sayısı azalma göstermiştir. Nüfusun belli yerlerde toplanabilmesi o yerlerin cazibe merkezi olmasına bağlıdır. Cazibe merkezi olma o il’e verilecek teşvik ve desteklerle üretim yapısının değişmesi, üretim hacminin artması, bölge dışına satışların ve iş bulma imkânlarının gelişmesiyle mümkün olur. AB hibe projelerinin “coğrafi odaklanma” koşulu ve DPT’nin “Stratejik Çerçeve Uyum Belgesi” çalışmaları doğrultusunda Doğu

Anadolu Bölgesindeki 4 il “Elazığ, Erzurum, Malatya, Van” cazibe merkezi olarak belirlenmiştir.

- Erzurum; kış turizmi açısından (özellikle kayak merkezi) ileri düzeydedir.
- Malatya; 240 gıda ve kuru kayısı, 91 tekstil firması vardır. Ayrıca Organize Sanayi Bölgesi, Akçadağ mermer ihtisas OSB cazibe merkezi bulunmaktadır.
- Elazığ; İmalat sanayide 272 firma vardır. İlde maden ve mermer sanayi gelişmiştir. Organize Sanayi Bölgesi ve küçük sanayi siteleri mevcuttur.
- Van’ın cazibe merkezi olması; Muş, Bitlis, Hakkâri illerine hizmet veren Van sahip olduğu tarihi ve doğal turizm imkânları, Çaldıran ilçesi, kayak merkezi, sıcak su kaynakları ile Ortadoğu Anadolu’nun ikinci önemli cazibe merkezidir. Bu özelliğinin güçlendirilmesi enerji ulaşım ve altyapı sorunlarının giderilmesine bağlıdır. Cazibe merkezleri oluşturmak için aşağıdaki üç önemli faktöre önem vermek gerekir. Bunlar sırasıyla;
- Bölgede hayvan ürünleri, hazır giyim, seramik, cam, madencilik, mobilya sanayi desteklenmeli ve bölge halkı kendi ihtiyaçlarını büyük ölçüde kendi bölgesinin ürünlerinden sağlamalıdır.
- Bölge üniversiteleri desteklenmelidir.
- Kamu üniversitelerinin STK ile işbirliği geliştirilmelidir.

Ayrıca köylerin cazibe merkezi haline getirilmesine de çalışılmalıdır.

Bunun içinde;

- Köylülere toprak verilmesi,
- Köye temel hizmet yatırımlarının götürülmesi,
- Hayvancılığın özendirilmesi ve geliştirilmesi,
- Balıkçılığın, arıcılığın geliştirilmesi,
- Eğitim ve sağlık alanlarının geliştirilmesi,
- Merkez köylerin oluşturulması gereklidir.

Ayrıca, altyapı yatırımlarına ağırlık verilmesi ve üstyapı yatırımları olarak sağlık, eğitim, kültür, spor ve sanat gibi alanlarda yeni tesislerin, yeni organizasyonların teşvik edilmesi gerekmektedir. Bu bölgelerde yöresel ürünler markalaştırılmalı, OSB ve Küçük Sanayi Siteleri oluşturulmalıdır. Bu illerde ticaretin ve sanayinin gelişmesini destekleyerek KOSGEB, kalkınma ajansları gibi kurumlar önemli roller üstlenebilir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde, özel sektörün daha fazla yatırım yapması için pozitif ayrımcılık temelinde uzun süreli özel teşvik programları uygulanmalıdır. Büyük şehirlerdeki iş adamları bölgeye çekilmelidir. Bölgede yatırım yapacaklara gelir ve kurumlar vergisi muafiyeti uzun bir süre uygulanmalıdır. Bütün bunların yanında enerji fiyatları ucuzlaştırılmalı ve sınır ticareti de geliştirilmelidir.

Devlet, kamu yatırımlarının öncelikli yörelere kaydırılması ve bazı özendirici teşviklerin uygulanması için Türkiye’yi üç ayrı bölgeye ayırmıştır.

- Gelişmiş Bölgeler,
- Normal Bölgeler,
- Kalkınmada Öncelikli Yörelere ya da Bölgeler (KÖY),
Kalkınmada Öncelikli Yörelere kendi içinde;
- Birinci derecede öncelikli yörelere,
- İkinci derecede öncelikli yörelere şeklinde ikiye ayrılır.

Birinci derecede öncelikli yörelere içinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölge illerinin büyük bir kısmı yer almaktadır.

DPT’ce sosyo-ekonomik kalkınmayı yansıtan sekiz gösterge kapsamında 53 değişken ile belirlenen bu iller ülke topraklarının yaklaşık 1/3’ünü oluşturmaktadır. Daha önceki hükümetler tarafından da uygulanan teşviklerin artırılarak devam edilmesi KÖY’lerin daha hızlı kalkındırılmasında yararlı olabilir. (Resmi Gazete;2012).

- Yatırım indirimi teşviklerinin fazla olması,
- Enerji maliyetlerinin düşük olması,
- Arsa tahsisi,
- KDV istisnası, vergi, resim ve harç istisnası,
- KOSGEB desteklerinin bu bölgelerde daha yoğun uygulanması,
- İstihdam prim desteklerinin daha avantajlı olması,
- Özel sektöre verilen “Yatırım Teşvik Belgesi” sayısının görece yüksek olması,
- Kamu yatırımının bu illere daha fazla yapılması gerekir.

Doğu Anadolu bölgesi için aşağıda sıralanan sektörler temel stratejik sektörler olabilir:

- Tarım ve hayvancılık,
- Turizm ve gıda sanayi,
- Konfeksiyon ve giyim sanayi,
- Tuğla ve kiremit gibi toprağa dayalı sanayi,

Güneydoğu Anadolu Bölgesi İçin ise;

- Ticaret,
- Tarım ve hayvancılık (sulama, tarım ve tohumculuk),
- Turizm ve taşımacılık,
- Organik tarım,
- Arıcılık gibi sektörler öncelikli sektör olarak ön plana çıkartılabilir.

3. Bölgede Girişimciliğin Geliştirilmesi

Bölgede girişimcilik, öncelikli sektör çerçevesinde desteklenmelidir. Doğu Anadolu Bölgesinde; turizm, sağlık ve tarım öncelikli sektör olarak belirlenmiştir. Bu sektörler diğer alt sektörleri destekleyecek şekilde, girişimciler hastane ve sağlık kuruluşları açmaya, turizm şirketleri kurmaya, tarımla ilgili imalat sanayine ve her türlü sektöre hizmet verecek şekilde bilişim şirketleri kurmaya özendirilmeli ve teşvik edilmelidir. Bu konuda da Bingöl iyi

konumdadır. Doğu Anadolu Bölgesinde girişimciliği desteklemek için aşağıdaki tedbirler alınabilir:

- KOBİ'ler için kuruluş ve işletme sermayesi sağlamaya yönelik düşük faizli kredi uygulamasını harekete geçirmek,
- Gerek bölge içinde bulunan ve gerekse bölge dışına çıkmış yerli müteşebbisleri yatırım yapmaya yönelik iş fırsatları sunmak,
- Bölgede üretilecek ürünlerin düşük fiyatla Batı bölgelerine pazarlanmasında işletmelere yardımda bulunmak,
- İş hayatının ihtiyaç duyacağı nitelikli eleman temini konusunda üniversite ile işbirliğinin yapılması konusunda her türlü desteği vermek,
- Bölgede yapılacak yatırımlar konusunda iş adamlarının bilgi sahibi olmalarını sağlamak ve İş adamlarına düşük fiyatla enerji temin etmek,
- Bölgede atıl düşük kapasiteyle çalışan işletmelerin vergi, SGK, enerji v.b. borçlarına bakılmaksızın düşük faizli ve uzun vadeli işletme kredileri alabilmelerini sağlamaktır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi ülke nüfusunun % 10'una sahip iken gayri safi yurt içi hasıladaki payı % 5'dir. Türkiye imalat sanayindeki işletmelerin % 3,4'ü GAB'da yer almaktadır. Bölgede uzun yıllar süren terör olayları, göçler hızlı şehirleşme, yoksulluğu daha da artırmıştır. Aradan geçen yıllar içinde iyi niyetli çabalara rağmen, bu illerde yoksulluğun azaltılması ve kişi başına düşen milli gelirin artması yönünde önemli bir iyileşme görülmemiştir. Çocuk yoksulluğunda % 26'lık oranda GAB başta gelir(DPT,2007,23).

Tablo 2: 2007 Yılı İtibariyle Kalkınma Projeleri Uygulanan İller ve Bütçeleri

İLLER	Proje Sayısı	Tamamlanan	İptal edilen	Devam Eden	Hibe Miktarı
Ağrı	17	2	2	13	4.23
Ardahan	14	1	0	13	3.28
Bingöl	21	0	0	21	5.12
Bitlis	62	3	1	58	5.20
Elazığ	35	5	2	28	6.95
Erzincan	32	32	0	-	3.60
Erzurum	62	59	3	-	3.97
Hakkâri	34	2	0	32	2.71
İğdir	11	0	0	11	5.14
Kars	17	1	3	13	4.19
Malatya	37	1	0	36	6.90
Muş	46	5	4	37	5.23
Tunceli	11	0	0	11	3.05
Van	167	15	3	149	15.87
Toplam	566	126	18	420	75.44

Kaynak: DPT-07.09.2007, Ankara

Tablo:2'den de görüldüğü üzere proje sayısı itibariyle 167 proje ile Van ili başta gelirken 11 proje ile en düşük projeye Iğdır ilinin sahip olduğu görülmektedir.

Kalkınma programları AB destekli olarak, yerel kalkınma birlikleri ise valilikler ve il özel idarelerinin kısmi mali desteğiyle sürdürülmeye çalışılmaktadır. Kırsal Kalkınma Projesi;

- Sulanmayan alanlarda arıcılık, hayvancılık ve meyvecilik, bağcılık gibi gelir getirici faaliyetlerin geliştirilmesi,
- Farklı alanlarda ikinci ürün (mısır, soya, yem bitkileri, sebze, seracılık ve diğer tarla bitkileri) yetiştirilmesi,
- Kırsal altyapı ihtiyaçlarının (küçük sulama yol. v.b.) karşılanması,
- Kırsal alanlarda havan yeminin teşvik edilmesi,
- Tarım dışı gelir getirici (halı, kilim, konservecilik v.b) faaliyetlerin desteklenmesi gereklidir.

V. Bölgesel Kalkınma Ve Teşvikler

Ülkede bölgelerarası gelişmişlik farklarını azaltmak amacıyla 5084 sayılı yasa çıkartılmış ve bu yasa çerçevesinde firmalara enerji desteği bedelsiz yatırım yeri tahsisi ve vergi-prim destekleri sağlanmaya başlanmıştır. Yine bu konuda yeni istihdam edilen personelin ücretlerinden kesilen gelir vergisi stopajının alınmaması ve yeni istihdam edilen personelin sigorta primi işveren paylarının Hazine tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştır(Resmi Gazete,2012) .

GSYİH açısından değerlendirildiği zaman görülmektedir ki en düşük yüzde payına sahip olan iki bölge Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'dir. Hatta DAB'ın payı daha düşüktür. Doğu ve GAB'da fert başına düşen milli gelirin artış hızı 0,59'dur. Bölgede fert başına düşen GSMH değerlerinde yıllar itibariyle önemli bir artış ortaya çıkmamaktadır. Bu durum teşvik yasalarının önemini çok daha belirgin hale getirmektedir. Bu nedenle bölgede faaliyet gösteren iş adamları bu tür teşviklerden ülkenin her yanında aynı oranda değil, bölgelere göre kademeli olarak uygulanmasını ülkenin en zayıf bölgesindeki sanayici ve işadamlarının bu teşvikliklerden daha fazla yararlanmalarını önermişlerdir(Türkiye Kalkınma Bankası,2012,31).

İş adamlarına göre, iş yerlerinde kullanılacak elektrik %50 daha ucuz verilecek ve yatırım yapılacak arsalar parasız tahsis edilecektir. Sanayi bölgelerinde arsaların su, elektrik ve alt yapı hizmetleri ise devlet tarafından hazır hale getirilecektir. Genç işsizlerin işe yerleştirilmesine ağırlık verilecek bu yeni teşvik yasasında aynı zamanda illerin sektörel önceliklerinin de dikkate alınması gerekmektedir.

Sektörel teşvikler; bölgesel teşvikler kadar önemli olan bir diğer teşvik de sektörel teşviklerdir. Sektörel teşviklerin önemi;

- Ülke bazında bölge ayırımı gözetmeksizin kritik özelliğe sahip belirli sektörlerin genel ilkelerle teşvik edilmesi,

- Bölgeler bazında o bölge veya şehir içi kritik özelliğe sahip sektörlerin teşvik edilmesi,

Bu teşviklerin genel amacı sektörleri yeniden yapılandırmak, istihdamı ve üretkenliği artırmaktır.

Sektörler, 1- Öncelikli sektör, 2- Özendirilmesi gereken sektör şeklinde ayrılabilir. Bu da;

- Bölge sanayisinin gelişmesine yapacağı katkı,
- İhracata sağlayacağı destek,
- İstihdama sağlayacağı destek,
- Teknoloji AR-GE ve bilgi üretimine sağladığı destek,
- Yan sanayi geliştirme etkisine destek,
- Bölgedeki komşu ülkelerle ve illerde yapılacak ticarete sağlayacağı katkıya bağlıdır.

Sektörlerin ekonomik katkıları ve verimlilikleri dikkate alınarak aşağıdaki destekler uygulanabilir:

- Nakit desteği ve kredi garantisi
- SSK primlerinin alınmaması,
- Vergi avantajı sağlamak (gelir, kurumlar vergisi indirimi),
- Yatırım indirimi ve Arsa ve arazi tahsisi,
- Enerji desteği gibi.

VI. Bölgedeki KOBİ'lerin Güçlendirilmesi

Günümüzde küreselleşme hemen hemen her işletme üzerinde etkisi olan önemli bir faktördür. Ulaşım ve haberleşmenin hızla geliştiği günümüz dünyasında küçük ve yerel işletmelerin küresel bir bakış açısına sahip olmaları gerekir. Bugünün rekabetçi ortamında KOBİ'lerin başarılı olabilmeleri için de yoğunlaşmaları gereken iki kilit konu vardır. Daha rekabetçi olabilmenin birinci yolu aynı kaliteyi daha ucuza sunmak ve daha ucuza üretim yapmaktır. Diğer bir alternatif de, global piyasaya yeni ürünler sürmektir. Birçok işletme aynı pasta payının peşinden koştuğundan, bir KOBİ için, kendini küresel ortamda farklılaştırmak amacıyla yenilikçi yöntemler bulması önem arz etmektedir. Yenilikçi yöntemler bulmak için de sermayelerinin güçlü olması gerekir. Güçlü sermaye ile KOBİ'ler yenilik peşinde koşabilirler. Bunun yanında, rekabetçi olabilmek için işletme dışı faktörlere de ağırlık verilmesi gerekir (Uçkun ve Yüksel, 2010: 697).

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde sermaye birikiminin düşük olması nedeniyle mevcut KOBİ'ler çoğunlukla zayıf mali yapıya sahiptirler. Bunun için; KOBİ'lerin birleştirmelerinin sağlanması ve KOBİ'lere yönelik özel destek ve teşviklerin verilmesi gerekir. Özellikle KOSGEB bölgede KOBİ'lere yönelik özel ayrımcılık yapmalıdır. Bölgede KOBİ'leri güçlendirmek için KOBİ'lerin kurumsal kapasitelerinin iyileştirilmesine katkı sağlamak ve bu sayede rekabet güçlerini artırmak amacıyla kilit eleman olarak

nitelendirilen yönetici, mühendis, uzman vb.gibi, pozisyonlarda çalışanlara yöneticilik, girişimcilik, stratejik planlama, lojistik, yabancı dil ve inovasyon gibi çeşitli alanlarda eğitimler verilmeli ve bu tür insanların maaşları ve çalışma koşulları konusunda esnek davranılmalıdır.

VII. Fırat Kalkınma Ajansı Ve TRB1 Bölge Planı

Yukarıda da ifade edildiği gibi,Türkiye'deki 26 kalkınma ajanslarından biri olan TRB1 bölgesi; Malatya, Elazığ, Bingöl ve Tunceli illerini kapsamaktadır. Bu dört ile yönelik olarak da Fırat Bölgesel Kalkınma Ajansının belli başlı hedefleri şöyle sıralanabilir (Gündüz, 2006: 79).

- Bir yandan bölge kalkınmasında itici güç rolünü diğer yandan eğitim öğretim ve teknolojik gelişme için bir talep uyarıcı rolünü oynayarak bölgenin imajını toplumsal refahını ve aklın motivasyonunu geliştirmek,
- Yüksek gelirli istihdam imkânlarını arttırmak bölgeler arası gelir ve tasarrufların artırılmasına ulusal amaçlara katkıda bulunmak,
- Üretim ve yönetim teknolojilerini, sermaye teminini, girişimciliğin gelişmesini ve uluslararası pazarlara açılmayı sağlamak için stratejik önemdeki endüstrileri örnek alarak değerlendirmek,
- TRB1 bölgesinde, tarım, sanayi, hizmetler ve turizm sektörünün gelişmesini sağlamak,
- Kredi, bilgi ve teknik destek sağlayarak yerel girişimcileri teşvik etmek,
- Özel girişimciliğe dayalı sanayileşmeyi desteklemek,
- Sanayileşmenin gerektirdiği işgücü becerilerini geliştirmek,
- Bölgede iş ve yatırım ortamının geliştirilmesi konusunda gerekli tedbirleri almak,
- Bölge sanayileşmesinin işletmecilik, teknoloji ve verimlilik düzeyini, ulusal ve uluslar arası pazarlarda rekabet gücünü geliştirmektir.

VIII. Sonuç Ve Öneriler

Türkiye'de cumhuriyet döneminden bu yana uygulanan bölgelerarası gelişmişlik farklarının azaltılması, bölgesel kalkınmanın hızlandırılması ve sürdürülebilir bir gelişme sağlanması doğrultusunda çok çeşitli politika ve araçlar uygulanmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi, doğal koşullarının yaşam üzerinde daha fazla etkili olması ve temel ekonomik faaliyetlerinin düşük gelir getiren tarıma bağılılığı nedeniyle yaşamının kentsel alanlara göre çok daha zor olduğu yerlerdir.

Bölgesel kalkınmanın önemli bir ayağı olan kırsal kalkınma, hem bölgelere entegre olmalı hem de bu bölgelerin farklılığının farkında olarak stratejiler geliştirmelidir. Bölgesel Kalkınma Ajansları, bu noktada az gelişmiş bölgeler için stratejiler geliştirecek birer modeldir. Ajanslar bu noktada kırsalın

farklılığı çerçevesinde yenilikçi destekleri, bu bölgelerde gelir artırıcı faaliyetler olarak görmektedirler. Yenilikçi yaklaşımlar ile mevcut potansiyel dikkate alınarak yeni ürün, yeni hizmet ve yöntem sağlanmış olacaktır. Ajanslar yenilikçi yaklaşımları içerisinde kırsal farklılaşmaya göre tarımın ön gördüğü yerlerde tarımsal kolların gelişimi; sanayinin geliştirilmesi gereken yerlerde sanayi kolları; bilimin geliştirilmesi gereken yerlerde bilimsel parkların geliştirilmesini öngörmektedir.

Sonuç olarak bütün tarafların katılımcı yaklaşımı ile oluşturulan bölgesel ekonomik stratejilerin oluşturulmasında yerel entegrasyonu sağlayacak ve bölgelerde katalizör görevini üstlenecek olan Bölgesel Kalkınma Ajansları, özellikle AB'ye üye olacak olan Türkiye için kırsal kalkınma politikalarının uygulanabilirliğinde temel aktörlerden birisi olma potansiyeli açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Küreselleşen ve rekabetin boyut değiştirdiği dünyada artık yatırımcılar farklı boyutlarda ve nitelikte yatırım fırsatlarını değerlendirmektedir. Yatırımın alt yapısının hazır olması yatırımcı için en önemli hususlardan birisidir. Bu kapsamda illerde mevcut imarlı arsa stoku, üretim, bilişim, iletişim, teknoloji, lojistik ve ulaşım alt yapısının hazır olması birçok yatırım ve yatırımcı için yatırım kararının verilmesinde öne çıkan unsurlardır.

Kaynaklar

- Can, Ergüder; (2009), "Kalkınma Ajansları Bölgesel Gelişmeyi Hızlandıracak", Kobi Finans Dergisi, İnternet Adresi: www.kobifinans.com.tr/tr/ Dergi, Erişim Tarihi: 10.05.2011.
- Devlet Planlama Teşkilatı, "Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu Ve Görevleri Hakkında Kanun", İnternet Adresi: <http://www.dpt.gov.tr/Bgyu/Kalkinmaajans/5449sayilikanun.pdf>, Erişim Tarihi: 11.05.2011.
- Devlet Planlama Teşkilatı; (2000), "Kalkınmada Öncelikli Yörelere Politikaları Alt Komisyonu Raporu", Bölgesel Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara.
- Eraydın, Ayda; (2010), "Bölgesel Kalkınmanın Yönetişim Çerçevesinde Kurumsallaşması: Kalkınma Ajansları", Birol Akgül (Ed.), Türkiye'de Bölgesel Kalkınmanın Yeni Örgütleri Kalkınma Ajansları, Ekim Yayınevi, Bursa.
- Gündüz, A. Yılmaz; (2006), Bölgesel Kalkınma Politikası, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Ildırar, Mustafa; (2004), Bölgesel Kalkınma Ve Gelişme Stratejileri, Nobel Yayınları, Ankara.
- Kaya, K.; (2007), "Bölgesel Kalkınmada Yeni Bir Model; Kalkınma Ajansları Ve Türkiye'de Uygulanabilirliği", Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Özen, Pınar; (2005), Bölge Kalkınma Ajansları, Tepav Yayınları.

- Turan, Menaf; (2005), Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?, Paragraf Yayınevi, Ankara.
- Türkiye İstatistik Kurumu, Bölgesel Göstergeler, 2006, Ankara
- Türkiye İstatistik Kurumu, (2007), “Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (Adnks) Sonuçları”, İnternet Adresi: [Http://Tuikrapor.Tuik.Gov.Tr/Reports/Rwservlet?Adnksdb2=&Envıd=Adnksdb2env&Report=Turkiye_Duzey2_Koy_Sehir.Rdf&P_Duzey1=Trb1&P_Kod=2&P_Yil=2007&P_Dil=1&Desformat=Pdf](http://Tuikrapor.Tuik.Gov.Tr/Reports/Rwservlet?Adnksdb2=&Envıd=Adnksdb2env&Report=Turkiye_Duzey2_Koy_Sehir.Rdf&P_Duzey1=Trb1&P_Kod=2&P_Yil=2007&P_Dil=1&Desformat=Pdf), Erişim Tarihi: 08.04.2011.
- Uçkun, Gazi Ve Yüksel, Asiye; (2010), “Ar-Ge Ve Açık İnovasyonun Kalkınma Ajanslarında Önemi Ve Etkinliğini Kazandırılmasına Yönelik Bir Model”, Türkiye’de Bölgesel Kalkınmanın Yeni Örgütleri Kalkınma Ajansları, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- Türkiye Kalkınma Bankası,(2012), Türkiye Ekonomisinde Bölgesel Gelişmişlik Farklılıkları, Doğu Anadolunun Bölgesel Gelişmedeki Yeri Ve Çözüm Önerileri, Hazırlayanlar; Bayram Ali Eşiyok Ve Faruk Sekmen,Nisan 2012
- Resmi Gazete, Yatırımcılara Arsa Tahsisi ile İlgili Mevzuat,12 Temmuz 2012